

Kısık
flet

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

M. HAMDİ YAZIR'IN VAKIFÇILIK ANLAYIŞI

Dr. Nazif ÖZTÜRK^(*)

Bayezid dersiamlarından ve yanı zamanda Mekteb-i Guzât muallimlerinden olan Elmalılı M. Hamdi Yazır; Darü'l-Fünun Üniversitesi Mekteb-i Mülkiye'de kısa bir süre, haftada bir saat⁽¹⁾ ahkâm-ı Evkâf dersleri okutmuştur⁽²⁾. Kendi ifadesiyle ders okutma sırasında, fikhın vakıflarla ilgili bölümlerinden çıkardığı notlara, biraz “mesail-i kanuniye”, biraz da şahsî mütalaalarını ilâve etmek suretiyle⁽³⁾ her öğretim yılı için ayrı bir kitap hazırlamıştır. Bu kitaplardan ilki 1326-1327 öğretim yılına, diğeri ise 1327'de başlayıp 1328 baharında bittiğine göre bir sonraki eğitim yılına aittir. Birinci kitap Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinden Ahmet Halid, ikinci kitap da yine aynı okul öğrencilerinden Muhammed Şükrü tarafından taşbasma olarak tabedilmiştir. Kitaplardan birincisi 56, ikincisi ise 192 sayfadır. Ders kitabı olarak tabedilip çoğaltılan her iki kitap da tamdır. Çünkü kitapları tabeden öğrenciler, son sayfaların altına “bitti” kelimesini yazmak suretiyle kontrol ettirip, tarih atarak imzalatmışlardır.

M. Hamdi Yazır birinci kitabın girişinde; medeniyetlerin anca ilmi yükselme ve toplumsal yardımlaşmanın sağlanması, şahıslar arasında görev bölümünün yapılmasıyla mümkün olabileceği; mübadele ve yardımlaşmanın en güzel şeklinin vakıf müessesesinde temerküz ettiğini; vakıflara yapılan itirazlara verdiği cevaplarla, vakıfların faydalı ve gerekli olduğunu, sosyolojik metod ve felsefi bir üslupla, kendine mahsus terkip ve tâbirlerle anlatmıştır. Kitabın 16 sayfa süren bu giriş kısmı, üslup, fikir ve meselelere getirilen yüksek seviyeli yorumlar itibarıyla başlıbaşına bir kıymet ifade etmektedir. İkinci kitapta doğrudan konuya girilmiştir. Aynı dönemde yazılmış “Ahkamü'l-Evkâf” kitaplarından ayrı olarak her iki kitapta da, yerî geldikçe klasik vakıf sisteminden ayrılarak,

(*) T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Hayır İşleri ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanı

(1) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkâmü'l-Evkâf*, İstanbul 1330, Ahmet Kamil Matbaası, s.3.

(2) Birinci kitabın formaları altında “Mekteb-i Mülkiye Sınıf III” diye açıkça yazılıdır. Bu kayıttan, birinci kitabın III. sınıfta ders kitabı olarak okutulduğunu anlıyoruz. İkinci kitapta böyle bir kayıt mevcut değildir. Bu bakımdan ikinci kitabın IV. sınıfta okutulmuş olması muhtemeldir.

(3) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s.3

meselelerin felsefî, hukukî ve siyasî bakımlardan yüksek seviyeli yorumlar yapılmaktadır. Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın vakıfçılık anlayışını şekillendiren bu yorumlardır. Merhum Elmalılı'nın vakıflarla ilgili görüşleri anlatılırken, bu yorumlar üzerinde durulacaktır.

Bu iki ders kitabı hakkında M. Hamdi Yazır, "...bir üslub-u cedide husule gelmemekle birlikte, yeni araştırmalar için, yol açılmış oluyordu. Aradığım vesikaları bulabilse idim, ihtimal biraz daha bahse koyulabilmek kabil idi. Bu olamadığı ve zamanın da az olduğu cihetle mecmua-i dürûsu (ders mecmuaları) bir eser halinde intişar için yüz bulamaz itikadında idim"⁽⁴⁾ görüşünü aktardıktan sonra, bu iki ders kitabından yararlanarak, yeni bir kitap yazması konusunda da şunları söylemektedir: "...Bazı ahbabın ısrarı ve talebeyi de perişan notlardan kurtarmak hevesi bizi, yaptığımız bu çalışmaların bir eser şeklinde tab ve neşrine sevketti. Kusuruna kani bulunduğum şu mecmua-i dürûsu tab'a mecbur oldum. Bilhassa gençlere hitap etmek emeliyle namını da "İrşadü'l-Ahlâf" koydum. Bir kitap olmaz ise de, bir terğibname olabilmesini ümid eder, erbab-ı kemâlin ikmâl-i mutalebeye ibtidar eylemelerini rica eylerim"⁽⁵⁾.

1330/1914-1915 tarihinde İstanbul Ahmet Kâmil Matbaasında "İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkami'l-Evkâf" adıyla basılan bu kitap, bir mukaddime ve iki kısım olarak plânlanmıştır⁽⁶⁾. Ancak bugün bizim elimizde, "giriş"; hoca merhumun ilmi kudretine delil olarak gösetrilen bir "mutalaât-ı umumiye"; vakf'ın mevzuunu, gayesini ve tarifini anlatan kısa bir mukaddime, kısım-ı evvel ve bu kısmın 1 bab, 5 fasıllık, 160 sayfası bulunmaktadır⁽⁷⁾.

Kitabın elimizde bulunan kısmının son satırları, "...bunların hepsinden sarfı nazar edelim, Kur'ân'a bakalım, Cenab-ı Allah müslümanların surf emvâl edebilecekleri cihât-ı mergubeyi mufasssalar birçok âyette beyan buyurmuştur. Ez cümle müslümanların helâl ve pâk olarak kazandıkları malları seve seve..."⁽⁸⁾ ifadesiyle bitmektedir.

(4) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 3-4.

(5) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 4.

(6) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 19.

(7) Kitabın bu kadarlık kısmı, İstanbul Sehalediye Kütüphanesi, Osman Nuri Engin koleksiyonları arasında 1657 numarada kayıtlıdır. Hatemi, sahaflarda iki forma daha bulunduğunu ve elindeki kitabın 192 sayfaya yükseldiğini, ancak yine eksik olduğunu, kitabın forma forma basılmış veya başına bir hal gelmiş olabileceğini tahmin etmekte; kitabın tamamını elinde olanların kendisine haber vermesini istemektedir (Hatemi, Hüseyin, *Önceki ve Bugünkü Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul, 1969, s. 321). Aradan geçen 22 seneye rağmen bizde aynı çağnyı yeniliyoruz. Kitabın tamamını görenler veya elinde bulunanlar bizi haberdar ederse memnun kalırız.

(8) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 160; Konuşma metnini yazdıktan sonra, hiç deşilse elinde bulunan 160. sayfadan sonraya ait 161-192. sayfalar arasında yer alan 32 sayfayı temin etmek, bugüne kadar bulabilmiş ise kitabın tamamı hakkında bilgi edinmek üzere Prof. Dr. Hüseyin Hatemi ile telefonla görüştüm. Aradan geçen 20 küsur seneye rağmen kitabın tamamını bulamadığını, muhtemelen kitabın yanmı kalmış olabileceğini söyledi ve sahaflardan iki forma halinde temin ettiği 32 sayfanın fotokopisini gönderdi. Yardım ve ilgilerinden dolayı Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye teşekkür ediyorum.

M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" adlı 9 ciltlik tefsirinde, vasiyetle ilgili âyetlerin⁽⁹⁾ izahı sırasında; vakfı vasiyete benzeterak, onun sıhhati konusunda delil gösterdiği « فمن بدله » ifadesiyle istibdali konusuna dayanak olarak gösterilen « فمن خاف » deyiminin açıklanması sırasında ve tek sayfada geçmiş olması⁽¹⁰⁾, vakıflarla ilgili yarım kalan kitabın önemini daha da artırmaktadır.

Terim olarak Kur'an-ı Kerim'de geçmeyen "vakıf kavramını", Kur'an ilmine bu derece vâkıf olan Hamdi Yazır nasıl açıklamıştır? Hadislerde "sadaka-ı cariyeye" ile özdeş olarak gösterilen⁽¹¹⁾ vakfı; Kur'an'da geçen aynı mahiyetteki âyetlerle⁽¹²⁾ nasıl bağdaştırmıştır? vakıf kelimesi geçmemekle birlikte, anlam itibarıyla aynı şeyleri teşvik eden âyetleri ne şekilde yorumlamıştır? Bugüne kadar kitabın devamını bulamadığımız için, bu ve benzeri sorular, 20 yıldır kafamızda asılı bulunmaktadır.

Elmalılı Hamdi merhum, 19 Mayıs 1335 tarihinde kurulan 2 ve 21 Temmuz 1335'de kurulan 3. Damat Ferid kabinesinde, toplam 6 ay 14 gün Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı olarak görev yapmıştır⁽¹³⁾.

Ancak Elmalılı'nın görev süresinin kısalığı, Osmanlı döneminin son günlerine isabet etmesi ve Nezâret evrakının tasnif edilerek, araştırmacıların istifadesine henüz açılmamış olması sebebiyle kitaplarında ileriye sürdüğü hususlar hakkında bir uygulamaya teşebbüs edip etmediğini bilemiyoruz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Elmalılı Hamdi Yazır'ın vakıflarla ilgili görüşlerini kitaplarına bağlı kalarak anlatmaya çalışacağız.

Elmalılı Hamdi Yazır, vakfı, toplumları medeni bir seviyeye yükseltecek bir sırât-ı müstakim olarak İslâmiyet'in, başkalarına iyilik yapmak ve yardımda bulunmak hususunda kabul ettiği insanî bir yol olarak göstermektedir⁽¹⁴⁾.

Elde ettiğimiz bu iki forma da, kitabın birinci kısmına aittir. Bu durum, kitabın yarıdan fazlasının eksik olduğunu göstermektedir. Bu yüzden ders notlarında değinilen birçok sosyal ve siyasi konular, kitabın elimizde olan kısımlarında mevcut değildir.

Bu iki formada, Kur'an-ı Kerim'de geçen sadaka ile ilgili birkaç âyetten bahsedilmekte ve bu âyetlere dayanılarak vakıf fiilinin "...nezdî ilâhîde meşru' ve müstahsen..." olduğunu (M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf* 1330; s. 161), vakfın kıyası muhalif bulunduğunu (s. 162-168) İmam-ı Azam'ın görüşünün daha isabetli olduğunu (s. 168-169), miras hukuku (s. 165-166), iktisat ve sosyal hizmetler açısından vakıflara yapılan itirazlar ve bu itirazların ileriye sürdüğü görüşler, bu görüşlere karşı Elmalılı'nın verdiği cevaplar yer almaktadır (s. 169-192).

Burada verilen bilgiler hoca merhumun vakıflar hakkındaki tesbit ettiğimiz genel anlamdaki düşüncelerini değiştirecek nitelikte olmadığı için, hazırlanan metnin sistematigi bozulmamıştır.

(9) Kur'an-ı Kerim II/181-182.

(10) Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, s. 623.

(11) Nasîf Mansur Ali, *et-Tac, Camiu'l-Uşûl fi Ehadisi'r-Resûl*, Kahire 1381, B. 3, C. I, s. 75, dn. 8-16; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahâtı Fikhiye Kamusu*, İstanbul 1967, C. IV, s. 301.

(12) Bu konudaki âyet numaraları için bkz. (Öztürk, Nazîf, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 40-44).

(13) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, 1341: Evamir 4/786.

(14) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (Taşbasma)*, S. III, 1326, s. 7.

İslâmîyet vakıf fiilini haram ve memnu' addetmemiş ve kurulmasına cevaz vermiştir. Bu bakımdan hem Peygamber (s.a.v.), hem de ashab-ı kiram vakıf yapmışlar⁽¹⁵⁾ ve aynı zamanda icraasını teşvik etmişlerdir. Bu sebeple vakfın İslâm Hukuku'ndaki hükmü mendub kabul edilmiştir. Cenab-ı Allah'ın ehliyeti ve inkâmı bulunan her müslim ve müslimeye "vakıf yapmakta muhayyersin. Lakin yaparsan iyidir, sevap alırsın" meâlinde hitap eylediği efdaldendir. aynı zamanda vakfa olan ihtiyaç, asırlar süren fiili uygulamalarla anlaşılmuştur⁽¹⁶⁾. Ancak vakıf fiilinin mendubiyeti, vakfi yapacak kişiye göredir. Hey'et-i ictimaiye itibariyle "derece-i vücuda dahil olanları"⁽¹⁷⁾ olduğu gibi; kurbet kasti gözetilmeden toplumun zararına olan amaçlar için vakıf kurulması, bazı durumlarda mekruh, bazen da haram olabilmektedir⁽¹⁸⁾.

Elmalılı'ya göre, her ne kadar vakıf yapmak pek kıymetli umur-u hayriyeden ve bir milletin medeni ve beşerî ihtiyaçlarını tanzime yarayacak dini hususulardan ise de; kemiyet ve keyfiyet itibariyle bugün ve gelecekte, memleketin iktisadî, sosyal ve kültürel hayatına ne gibi etkilerinin olacağı, önceden hesap edilmelidir⁽¹⁹⁾. Bu hususlar gözetilmediği için ülkemizde, gerekli-gereksiz, çok çeşitli amaçlarla sayısız vakıflar kurulmuştur. Bu gelişmenin en büyük sebebi, vaktiyle vakıfların sıhhati konusunda, İmam-ı Azam'ın tescil hakkındaki görüşüne ehemmiyet verilmemiş olmasıdır⁽²⁰⁾.

Verilen bu bilgilerden, M. Hamdi Yazır'ın vakf'ın yararına kesin bir şekilde inanmakla birlikte, ülkenin genel durumu ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda, hukukun genel prensiplerini zorlamadan, vakf'ın kurulması ve daha sonraki hukukçular tarafından tercih edilen Ebu Yusuf ve Muhammed'in görüşü yerine, daha sağlamcı prensipleri savunan İmam-ı Azam'ın düşünceleri doğrultusunda⁽²¹⁾ vakıf kurulması yanlısı olduğu anlaşılmaktadır.

Elmalılı'nın benimsediği bu görüşe göre, esas itibariyle sırf mülk olan gayrimenkul malın tahsisi ile vakıf kurulması, kurulacak vakıfta, kurbet kastının gözetilmesi ve İbadullah'a faydalı olması şartı aranmaktadır. Hatta bu görüşe göre, tek bir kişinin yararlanması için vakıf kurulması caiz olmadığı gibi, insanlığın faydasına olmayan kabir ve türbeye kandil yakılması gibi amaçlar için vakıf kurulması da caiz değildir⁽²²⁾.

Benimsediği görüşler itibariyle Elmalılı Hamdi'nin vakıf konusunda çok sağlamcı olduğu anlaşılmaktadır.

(15) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 159.

(16) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330; s. 136.

(17) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf*, S. III, 1326, s. 7; M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330, s. 136.

(18) M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf*, 1330, s. 137.

(19) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)*, 1327, s. 118.

(20) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)*, 1327, s. 117.

(21) Hanefî ve diğer mezhep imamlarının vakfın sıhhati konusundaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 35-41, s. 168-191).

(22) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 3.

Miri hazineye ait temlik arazinin, masarî beytü'l-male ait olmayan amaçlar için vakfedilmesiyle meydana getirilen irsad-ı gayrisahih vakıfların şartlarına riayetini vacip olmadığı kanaatinde. Hatta, selâtin vakıflarında vakf-ı irsadi şaibesi bulunduğundan, bu vakıflar'ın şartlarına tam olarak riayet etmek, diğer vakıflarda olduğu gibi gerekli değildir.⁽²³⁾

Hoca merhumun, vakıfların topluma sağladığı hayrî ve sosyal hizmetleri sebebiyle insanları ataletle düşürdüğü ve çalışıp kazanmadan yaşayan bir bakıma tembeller grubu oluşturduğu görüşü ile vakıf sisteminin, vakf'a konu olan malı tedavülden alıkoyması sebebiyle iktisadî hayatta durgunluğa yolaçtığı görüşlerine verdiği cevaplar da enteresandır.

Vakıflara karşı yapılan birinci itiraza verdiği cevapta, "...Bir millet, başkasının iane ve sadakası ile geçinmek esası üzerine terbiye edilir ise, elbette o memlekette hayır ve sadaka sebebi atalet olur. Fakat cihet-i İslâmiye böyle değildir. İslâmiyet, insanları istiane (yardım alma) esası üzere değil, iane (yardım etme) esası üzerine terbiye eder..." dedikten sonra; müslüman, diğerine hayır yapmak ve yardımda bulunmak suretiyle "faaliyet-i müsmire" içinde yaşamak ister. Bu şekilde davranmanın insanı ecir ve sevaba götürdüğünü, çalışıp kazanmaya gücü yettiği halde, sadaka almanın ise haram olduğunu bilir. İnancı itibarıyla İslâm dininin bu tarzdaki emirleri ve yasakları karşısında bulunduğuunun şuurundadır. Bu inanca sahip olan kimse elbette ataleti en büyük günah sayar görüşünü eklemektedir⁽²⁴⁾.

Esasen bir arada yaşamak durumunda olan "kavi-zayıf, aciz-kadir" ayrımı yapmaksızın herkesi çalışıp kazanmaya mecbur etmek düşüncesi; gerçekçi bir görüş değildir. Elmalılı'nın ifadesiyle "malayutaktır" yani güçsüz ve sakatlar için dayanılmaz ve yerine getirilmesi mümkün olmayan bir istektir⁽²⁵⁾.

Malın tedavülden alıkonulmasında uğranılan iktisadî zarar, menkul vakıf için söz konusudur. Gayrimenkulde esas olan husus vakfedilen malın rakabesi değil, bu taşınmazların değerlendirilmesiyle sağlanacak gelirdir. Bu gelirin vakıf hukuku çerçevesinde, hizmet ve yatırıma dönüştürülmesinde herhangi bir engel yoktur. Menkulün vakfedilmesinde, bu ve benzeri sebepler yüzünden İslâm hukukçuları ihtilâf etmişlerdir⁽²⁶⁾.

Bu söylenen hususlar bir yana bir an için vakıfların ekonomik durgunluğa yol açması gibi sebepler yüzünden, iktisadî zararlarının varlığını kabul etsek bile; hiç şüphesiz topluma sağladığı yararlar, ileriye sürülen zararlardan çok daha fazladır⁽²⁷⁾.

(23) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 97.

(24) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 8-9.

(25) M. Hamdi, *Age* 1326, s. 9.

(26) Akgündüz Ahmet, *Age*, 1988, s. 137-157.

(27) Vakfın yarar ve sakıncaları hakkında geniş bilgi için bkz., *Öztürk Nazif, Age* 1983, s. 135-154; Akgündüz Ahmet, *Age* 1988, s. 24-26.

Bir toplumda, güçsüz ve yoksullara yardımda bulunma fikri bir tarafa bırakılarak, katı iktisadî prensipler uygulanır ise, o toplumlarda huzursuzluklar ve sosyal patlamalar meydana gelir. Uzun süre İslâm âleminde dolaşan M. Leon Burjuda? “İslâm’da Otuz Sene” adıyla yazdığı risalede “asrı hâzırda bütün âlemi işgal eden sosyalistlik ve anarşistlik gibi iki içtimâî meselenin hallini diyanet-i İslâmiye’de buldum” demektedir⁽²⁸⁾. Elmalılı merhum, bu hususları zikrettikten sonra, vakıfların gerçekleştirdiği hizmetlerde sosyal bünyede sağladığı istikrar ve huzur ortamını, meydana getirdiği medeniyet ve kültür eserlerini, eğitim ve imar faaliyetlerinde gösterdiği üstün çabayı teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır⁽²⁹⁾.

Elmalılı aynı dönemde yaşayan meslektaşları ve vakıf hukukçularından farklı olarak, vakıfların yönetimi konusunda da şu görüşleri ileriye sürmektedir:

“Her şeyden önce vakıflar’ın tüzel kişiliğini korumak ve gelir kaynakları itibariyle birbirleriyle olan münasebetlerini tanzim etmek; vakıflar’ı amaçlarına göre tasnif etmek, ülkenin malî ve hukukî durumunu dikkate almak, sistem itibariyle vakıflar’a kanun-u medenide yer vermek suretiyle belediyelere benzer tarzda mahallen yönetilmelerini sağlayacak bir idari yapıya kavuşturmak gerekirdi. Bu yapılmış olsa idi, ülkemizdeki vakıflar ne doğrudan devlet malı gibi hükümetlerin idaresine girer, ne de Avrupalıların kilise şahs-ı manevisinde gördükleri mallar durumuna düşerdi. Bu suretle vakıflar sosyal bünyede yatıştırıcı ve toplumsal barışı ve huzuru sağlayıcı bir rol üstlenmiş olurdu. Ne var ki, Avrupa’da bile bu tarz bir uygulama mevcut olmadığı gibi, memleketin kuvve-i ilmiyesi buna kâfi değildi. Bu bakımdan ülkemizde ıslahât-ı evkâfa teşebbüs, sırf bir tesîr-i siyasi ile vuku’ buldu. Bu tesîr-i siyasinin en mühim kısmı hariçten geldi. Hükümet Avrupa’nın tesirine zebun olarak hatvesini (adımını) atmaya karar verdi. Herçi-bâd-âbâd (ne olursa olsun, ister istemez) vakıflara vaziyet etmeye azmetti. Evkâf Nezâreti teşkilî yolunu tuttu”⁽³⁰⁾ dedikten sonra; vakıfların merkezi hükümet içerisinde, kabineye dahil bir nâzırın yönetimine bırakılmasına yol açan, dış tesirler hakkında da şu bilgileri vermektedir:

Batı, kendi toplumunda bulunmayan insanî hasletlerin şarkta fiilen uygulanıyor olmasından, her zaman rahatsız olmuştur. Bu hasletlerin başında, İslâmî öğretilerden kaynaklanan, insan şahsiyetinin korunması, eşitlik ve adalet prensiplerinin cemiyete hakim kılınması; toplumun sahip olduğu servetin fertler arasında eşit veya dengeli bir şekilde da-

(28) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 10.

(29) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 10-13.

(30) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 122.

ğütülmasının sağlanması gelmektedir. Hatta bu prensiplerin hayata geçirilmesi için batıda benzeri bulunmayan⁽³¹⁾ tarzda tesirler ve müesseseler kurulmuş olması, Batı'nın şark medeniyetine olan öfkelerini ve onu bir an önce yıkıp parçalama isteğini artırmıştır. Bu amaçla XVI. yüzyıla kadar düzenlenen haçlı orduları, karşılarında güçlü Osmanlı Devleti'ni buldu. Ne zaman ki hicrî 1000 tarihinden itibaren bu devlette ilmî hayat söndü. Devlet maddî ve manevî yönden gerilemeye başladı. Batılılar ise, bu husustaki çabalarını hızlandırdılar. XVIII. yüzyıla gelindiğinde batılıların faaliyetleri için ortam müsait hale geldi. Elmalı'nın tabiriyle Avrupa için pişmekte olan maide-i şark (şark sofrası) artık tenavül (yeme) olunabilirdi. Ancak, bu dönemde iştihali talip bir değıldi. Rusya Devleti de şark âlemi üzerinde hak iddia ediyordu. Hem de batılı ülkeler gibi kuvve-i akdiyeye müracaattan ziyade, kılıca sarılıp duruyordu⁽³²⁾. Avrupa ilmî ve siyasî yönlerini inkişaf ettirmiş olduğundan, Rusya'nın göze aldığı istilâ ve şiddet kullanma fiiline meydan vermeksizin, başlangıçta İngiltere, Fransa daha sonra da Almanya şeklen meşru gibi görünen ve efkâr-ı basite için, ibtidaen gayri mahsur bulunan yollardan sonuca gitmeyi tercih ediyorlardı. Avusturya ise vaziyetten vaziyete geçiyordu. Takip ettikleri siyasî strateji ve uyguladıkları yöntemlerde farklılıklar olmakla birlikte, hepsi de meşru bir vesile ihdas ederek Osmanlı'ya müdahale esasında birleşiyorlardı. Hangisinin müdahale gerekçesi daha kuvvetli ise, o galip demektir.

Batılı devletlerin bu amaçla uyguladıkları siyasî stratejilerini birkaç madde halinde toplamak mümkündür.

- Avrupalıların düşünce ve propaganda yönünden ülke içerisinde etkili olmalarını sağlamak amacıyla Osmanlı toprakları yabancılara açılmalıdır.

- Avrupalılar buldukları yerlerde daimi surette kalabilmek ve iktisadî hayata hakim olabilmek için Osmanlı toprakları üzerinde mülk sahibi olmalıydılar.

-Osmanlı ülkesinin daha sonra kolayca batılıların eline geçmesini temin bakımından, buralara yerleştirilen yabancılarla yerli halk arasında ruhi yakınlaşma ve kaynaşma sağlanmalıdır.

-Bu topraklar üzerinde gösterilen faaliyetlerin müesseseseleşmesi için, arazi-i osmaniye'de eşhas-ı maneviyenin mülk istimplâk etmesine imkân tanınmalıdır.

-Her ülkeye Osmanlı topraklarında bir nüfuz alanı ayrılmalıdır.

-Programlanan bu hususların tamamlanmasından sonra, bir fırsat bulup istilâ-i siyasiye ilân edilmelidir.

(31) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 15.

(32) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 124.

Kapitülasyonların kabul edilmesiyle teb'a-i ecnebiyenin her türlü kuraldan âzâde olarak, Osmanlı memleketlerinde serbestçe ikâmet etmeleri ve hukukî dokunulmazlıkları sağlanmış, sağlanan bu imtiyazla batılara siyasî müdahalenin kapıları açılmıştır. Bundan sonra yapılacak iş, teb'a-i ecnebiyenin emlak-i gayrimenkule istimlak etmelerine imkân sağlamaktır. Osmanlı Hükümeti'ne bu babda bir kanun neşrettirildi⁽³³⁾. Fakat bu kanun istenilen sonucu vermiyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nde bulunan arazinin büyük ekseriyeti arazi-i miriye, mühim bir kısmı da evkâf idi. Arazi-i miriyede biraz tasarruf fazla olsa bile vakıflarda bu hak daha da sınırlı bulunuyordu. Her iki grup arazide de rakabe istimlak olunamıyordu. Ancak arazi-i emiriyede hükümet müsait kanun yapmak için sahib-i nüfuz addedilebilir ve arzu edildiği zaman yapılacak harici bir taziyik ile istenilen kanun çıkartılabildi. Fakat vakıflar hükümetin nüfuzundan hariç bulunuyordu. Avrupa arzu ederdi ki, arazi-i emiriye ve evkâf tamamen pazara çıkarılacak bir mal haline getirilsin.

Bu arzunun yerine getirilmesine mevcut istimlak kanunu kâfi gelmiyordu. Hiç zaman kaybedilmeden miri arazi ve evkâfa, hele evkâfa çare bulunmalı idi. Avrupahlılar, devletin siyasî ve mali yönden sıkıntı içerisinde bulunduğu dönemleri çok iyi kolluyordu. Elde ettikleri her fırsatta bu isteklerini dile getirmeye başladılar. Paris, Londra ve Berlin muahedelerinde hep bu nokta-i nazarlar gözetildi, kongrelerde, bu isteklerin hararetleri hissolundu. Bab-ı âli evrak hazinesi bu hususları doğrulayacak vesikalarla doludur. Bu siyasî vesikaların dış tesirler açısından değerlendirilmesi halinde, elde edilecek malûmat, hiç şüphesiz çok mühim olacaktır⁽³⁴⁾.

Vakıflar hakkında XIX. asırda alınan kararlar, yapılan hukukî düzenlemeler ve gerçekleştirilen uygulamalara bakıldığında hükümetin dış siyasetin baskısı altında olduğu ve onun belirlediği hedefler doğrultusunda hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda hükümetin yaptığı ilk iş, vakıflar üzerinde yetkilerini artırmak oldu. Bunu sağlamak için, vakıfların yönetimini bir şahs-ı maneviye bağlamak suretiyle kendi kontrolü altına aldı. Birinci hareket olarak irsadi vakıf türünden olan köy ve mezraa vakıflarını ilga ederek miri hazineye bağladı. İlgası kolay olmayan vakıflar için Evkâf Nezâreti kuruldu. Selâtin vakıfları ile mütevellisiz kalan vakıflar bu Nezâret'e bağlandı. Geri kalan vakıflarda da kontrolü sağlamak amacıyla mülhak vakıf usulü ihdas edildi ve taşraya Evkâf Müdürleri gönderildi⁽³⁵⁾.

Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin kuruluşu ve gösterdiği faaliyetler hakkında meslekdaşlarından değişik görüşler ileriye süren Elmalılı Hamdi Yazır, çalışmaları hakkında da şunları yazmaktadır:

(33) Batılalar'ın istek ve ziyikî ile neşrettirildiğinden bahsedilen kanun, 1274/1857 tarihli, Ahkâm-ı Arazi Kanunu'dur (Düstur, I. Tertip, C. I, 1289, s. 165-245).

(34) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 128-129.

(35) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 134.

“Son zamanlara doğru yalnız selâtin vakıflarının idare ve himayesine nezaret etmek üzere ihdas edilen Evkâf Nezâreti'nin çalışmalarını gözden geçirecek olursak, terakki şöyle dursun evkafın muhafazasında bile ne tavr-u haeket ittihaz ettiğini anlayabiliriz. 50 kuruşa bir muallim, 30 kuruşa bir kütüphane memuru, bir çift fodlaya bir medrese bevvabı (kapıcı) istihdam etmekte bulunan Evkâf Nezâreti'nin, o müessesât-ı hayriyenin gallâtından birlerle memurine yüzbinlerce maaş vermekten başka birşey yapmadığını göstermekten dolayı kendimizi teessürden alamayız.”

Maliye ve evkaftaki kuyud-u atıkayı tetkik ettiğimizde, göreceğimiz gibi, bir taraftan hükümet fırsat buldukça evkaf-ı islâmîyeyi bi-vechi şer'i (hukuka aykırı olarak) yedine geçirmekten hali kalmadığı gibi, yolsuzluk taraftarı olan bazı kimseler de vakıf mallarına göz dikmekten geri durmamışlardır. Bu yüzden birçok mebanî-i hayriye gelir kaynaklarıyla birlikte ziyana uğramıştır.”

Bugün evkâf arşivlerinde, birçokları dış devletlerin istek ve tazyiki sonucu hazırlanmış vakıflarla ilgili birden fazla mevzuat düzenlemesi bulunmaktadır. Her nedense öteden beri, bunların saklanması ve gizli tutulması esas ittihaz edilmiştir⁽³⁶⁾. Bu memlekette, icraya tesir edecek ilcaât-ı hariciye (zorlayıcı harici tesirler)nin kuş-u millete ihsas ettirmeden (millete duyurmadan) gizlice tatbikine gidilmek, Avrupa'nın bizde kolayca muvaffak olduğu bir husustur. Yazar bu görüşünü aktardıktan sonra, vakıf mevzuatının millettan gizli tutulmasını kastederek, “...bilmem ki, bu da onlardan mıdır?” sorusunu sormaktan kendini alamamaktadır⁽³⁷⁾.

Diğer taraftan zamanın icabı olarak gösterilen icareteyn, tevsi-i intikâl ve gedik gibi evkafın yararına olmayan uygulamalar⁽³⁸⁾ ile va-

(36) Vakıf taşınmazların, yabancı uyruklu kimselere satılmasını önlemek amacıyla 1260/1845 tarihli nizamnameye konulan hükümler, nizamname ile neşredilememiştir.

Bu konuda, Meclis-i Ümumide kabul ve padişah tarafından tasvip edilen karar şöyledir: “...teb'a-i ecnebiyeye bu misüllü hane vesaire istiğlâl olunmaması ve ferağ-ı kat'i icrası dahi kemakân memnu' olması lâzimedendir. Fakat bu madde nizamnameye derç olunamaz. Çünkü (nizamname) varaka-i mahsusa ile neşr ve ilân olunacaktır. Bu fıkranın ilânı dahi vakit ve hale göre münasip düşmeyeceğinden, fikra-i mezkure yalnız Evkâf Nezâreti'ne bildirilecek, ferağ ve intikalâtda bu hususu Nezâretçe dikkat edilmesi kararlaştırılmıştır. Padişah tarafından belge üzerine düşülen notta “...ecnebi teb'ası hakkında, icrası gösterilen suret, yolunda görünmüş olmasıyla ber minval-i muharrer tesviye-i icabına ibtidâr olunması...” denilmektedir. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Mesalih-i Mühimne 1261: 583/3; Belgenin tahlili ve benzer konularda daha geniş bilgi için bkz. Öztürk Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, basılmamış doktora tezi 1991, s. 522-530).

(37) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 136.

(38) Vakıfların zuhuru İslâm'la başlamış, hukukî yapısı İslâm hukukçuları tarafından tedvin edilmiştir. İcareteyn ve gedik usulünün ortaya çıkması ile Evkâf Nezâreti'nin kurulması, Osmanlılar zamanında meydana gelmiş muhtesattandır (M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1326, s. 15). Said Paşa, zamanın Evkâf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi'ye Viyana'dan yazdığı mektupta, bu görüşü destekleyerek şunları yazmaktadır: “XIX. asır ortasına kadar Selâtin Vakıfları'nın haricindeki diğer bütün vakıflar, tam bir bağımsızlık içerisinde vakfiyelerine uygun olarak mütevellileri tarafından yönetilmişlerdir. Şimdi kalıntılarını görerek, harabiyetine ve yok olmalarına üzüntü ile baktığımız çok çeşitli hayri müesseseleri, o bağımsızlık döneminde meydana getirilmiştir. Mevcut yönetim Hasip Paşa'nın Nâzırlık döneminde kabul ettirdiği muhtesattandır (Said Paşa'nın 1329/1911'de Viyana'dan yazdığı mektup, İbnü'l-Ermin Mahmud Kernâl/Hüseyn Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümayün Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzarın Teracüm-ı Ahvali*, İstanbul 1335, s. 11-12).

tandaşlar Vakıf kurmaktan soğutulmuştur. Bu gelişmeler, erbâb-ı marifî, memur durumuna düşürmüş ve devletçe verilen maaşla yetinmek zorunda bırakmıştır. Bu durum, toplumumuzda ilmî çalışmaların yapılmasını olumsuz yönde etkilemiş, hey'et-i ictimaiye ve ulum-u maarifîte çalışma fikri yerini, cehalete bırakmıştır⁽³⁹⁾.

Elmalılı Hamdi'ye göre, bu uygulamalar sonunda, memleketimizde bulunan İslâm vakıflarının pek çoğu elden çıkmış, mevcut olanlar, eskiye nisbetle çok cüz'î kalmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Avrupalıların arzuları husule gelmiş, fakat bize raci olacağını beyan ettikleri semereler henüz görülmemiştir⁽⁴⁰⁾.

Elmalılı Hamdi, kitabında da belirttiği gibi, bu bilgileri, konu ile ilgili arşiv vesikalarını görmeden⁽⁴¹⁾ sezgileri ve yaşadığı dönemin uygulamalarına bakarak anlatmaktadır. Evkâf Nezâreti'nin kuruluş tarihi hakkında bile, "Nezâret'in kuruluş tarihinin 1242/1826 olduğu söylenir" gibi muğlak ifadeler kullanmaktadır. Belgelere ulaşamamış olduğundan, zamanlama itibarıyla olaylar fluğ kalmaktadır. Tanzimat, Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet sonralarında uygulamaya konulan hususlar, Nezâret'in kuruluş sebepleri arasında gösterilmektedir.

Zamanlama noktasındaki bu teferruat bir yana, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde XIX. asır vakıfları üzerinde yaptığımız doktora tezi⁽⁴²⁾, hoca merhumun ilmî disiplin anlayışına ve sezgilerine dayanarak, üç ayrı kitapta değişik boyutlarda ve parçalar halinde verdiği bilgileri doğrular mahiyettedir.

Yaptığımız bu çalışmada Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu ders notları ve bu notlara dayanarak hazırladığı "İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf" adlı yarım kalmış kitabına dayanarak, Elmalılı Hamdi Yazır'ın vakıfçılık cephesini belirtmeye çalıştık. Hoca merhumun vakıflar hakkındaki düşüncelerini daha net bir şekilde görmek için, fikirlerini maddeler halinde özetlemekte yarar bulunmaktadır.

1. Kur'ân-ı Kerîm'de terim olarak geçmemesi ve kıyasa muhalif görülmesine rağmen; topluma sağladığı yararlar ve fiili uygulamalar itibarıyla İslâmiyet, vakıf fiilini mendup saymış ve onun hukukî yönünü, İslâm hukukçuları tedvin etmişlerdir.

2. Vakıf fiili, "nezd-i ilâhîde meşru ve müstahsen" olmakla birlikte;

(39) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* S. III, 1327,13-26, s. 14.

(40) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 135.

(41) M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf (taşbasma)* 1327, s. 129.

(42) Öztürk Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 1991, basılmamış doktora tezi.

vakfın tesisinde kurbet kastı, kamuya yararlı olma şartı, bugün ve gelecekte, iktisadî sosyal ve siyasî yönlerden devlet ve toplum hayatına etkilerinin ne olacağı konusunun üzerinde mutlaka durulmalıdır.

3. İslâm hukuku prensipleri zorlanmadan sırf mülk malın kamu yararına vakıflaştırılması; toplumsal barışın sağlanması, çalışıp kazanma yönünden aynı cemiyet içerisinde yaşayan insanların fizik ve zekâ bakımından birbirlerinin aynısı olmaması gibi sebepler yüzünden, bir zorunluluk olarak görülmekle birlikte; esas itibarıyla devlete ait olan miri arazinin temlikî sonucu elde edilen tasarruf hakkından yararlanılarak, bu toprakların zürri amaçlar için vakıflaştırılması aynı derecede sevimli gelmemektedir. Elmalılı Hamdi Yazır, irsadi gayr-i sahih vakıflar konusunda, Koçi Bey'in düşüncelerine benzer görüşler öne sürmektedir.

4. Allah'a yakınlaşmaya ve onun rızasını tahsile vesile olmayan ve toplum yararı gözetilmeyen vakıflar tescil edilmemelidir. Temel hedeflerden sapılarak ve ölçüsü kaçırılarak gelişigüzel vakıf kurulması, miras hukukunu ve iktisat prensiplerini zedeleyici sonuçlar doğurabilir. Bu açılardan tenkide mucip vakıfların kurulmasında, vakıfların tescilî konusunda, İmam-ı Azam'ın rey'i yerine, iki öğrencisi, Muhammed ve Ebu Yusuf'un görüşlerinin benimsenmesi sebep olmuştur. Elmalılı'nın düşüncesi, İmam-ı Azam'ın rey'i yönündedir.

5. XIX. asırda, vakıfları iktisadî ve sosyal açıdan tenkid eden ve vakfın zararlarından bahseden görüşe katılmamaktadır. Bu görüşlere karşı, mantıklı deliller ileriye sürmekte; "bir an için zararını kabul etsek bile yararı zararından daha fazladır" demektedir.

6. Vakıfların icareteyn ve gedik usûlüne bağlanmasını, yönetim şeklinin kabineye bağlı bir nâzır tarafından, merkezî bir anlayışla yapılacak tarzda düzenlenmesini vakıfların yararına olmayan ve Osmanlılar tarafından uygulamaya konulan muhtesât olarak görmektedir.

7. Elmalılı'ya göre, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti, Vakıf taşınmazların teb'a-i ecnebiye ve gayrimüslimlere satılmasına imkân sağlamak amacıyla batıların teşvik ve tazyiki ile kurulmuştur.

8. Vakıfların ıslahı için yapılacak iş, batı uygulamaları içerisinde çare aramak yerine, bizim hukukumuza dönülerek, mevcut vakıflar arasında İmam-ı Azam'ın görüşü doğrultusunda bir ayıklama yapmaktır. Geri kalan sahih Vakıfların yönetimi, tüzel kişiliklerinin muhafazası şartıyla bugünkü belediye teşkilatlarına benzer tarzda teşkil edilecek mahallî kuruluşlara verilmeli idi. Bu yapılabilsen idi, vakıf mallarının devlet malı gibi telakki edilmesi düşüncesi ortadan kalkacak, vakıflar, orijinal haline

uygun bir şekilde, yerinden yönetim esasları ve serbest ekonomi kurallarına göre idare edilecekti.

9. Elmalılı merhum, vakıflar hakkında bugüne kadar ülkemizde yazılıp çizilenlerden ayrı olarak, İslâm hukukuna dayalı, gerçekçi görüşler ortaya atmış ve bu görüşlerini, ilimler arası disiplin çerçevesinde, sosyal ve siyasî tarih, sosyoloji ve felsefe açısından destekleyerek savunmuştur.

Osmanlı döneminde vakıflar hakkında kitap yazan ve görüş bildiren âlimler, vakıf konusuna bir hukuk meselesi olarak, bakmışlar ve fikirlerini bu doğrultuda serdetmişlerdir. Elmalılı Hamdi Yazır, bu durumun istisnasını teşkil etmektedir. Diğer kitap ve yazılarında olduğu gibi, vakıf konusundaki görüş ve düşüncelerini, bir filozof edası ile çok yönlü değerlendirmelerle ortaya koymuştur. O'nun sadece vakıflarla ilgili yazdıklarını okuyarak hukuktaki vukufunu, tarih ve sosyolojideki derinliğini, iç ve dış siyasetteki görüşlerinin isabetini, Kur'ânî ilimlerdeki erişilmezliğini, dili kullanmakta gösterdiği ustahgını, meselelerin tahlilinde ve yorumunda zekâsının parlaklığını, atıfta bulunduğu eserlere akarak şark ve garp ilimlerindeki mevkiini, fikirleri arasındaki mantıki uyumluluk ve ahange bakarak da mantık ve felsefeye olan aşinalığını anlamak mümkündür.

Bize göre, Elmalılı'yı orijinal kılan bu özellikleridir.

Uzun yıllar vakıflar üzerinde araştırma yapan ve aynı kuruluştaki çalışan bir insan olarak hemen belirtelim ki, vakıflar hakkında görüş beyan eden Osmanlı dönemi alimleri arasında, en isabetli görüşler Elmalılı Hamdi Yazır'a aittir. Vakıfların yönetimi konusunda bir arayış içerisinde bulunduğumuz bugün bile, hoca merhumun fikirlerinden istifade etmemiz mümkündür.

Memleketinde adına düzenlenen bu sempozyum dolayısıyla hocamız merhum Muhammed Hamdi Yazır'ı rahmet ve minnetle anıyorum.